

Jan Daniluk

Obóz karny SS i policji w Maćkowach pod Gdańskiem¹

Jedną ze stosunkowo mało znanych kart historii ziemi gdańskiej z okresu II wojny światowej jest powstanie, rozwój i funkcjonowanie największego w III Rzeszy obozu karnego SS i policji w Maćkowach² pod Gdańskiem (SS und Polizei Strafvollzugslager Danzig-Matzkau).

Mimo że organizowanie w Maćkowach obozu karnego SS i policji rozpoczęto dopiero latem 1941 r., to historia ośrodka SS w tej miejscowości sięga wiosny 1939 r. W czerwcu tego roku wzniesiono tam pierwsze baraki nowego kompleksu koszarowego³. Inwestycja ta była jednym z wyraźniejszych akcentów w postępującej już od początku lat trzydziestych XX w. remilitaryzacji Gdańska, która nabrała tempa i realnych kształtów na trzy miesiące przed wybuchem II wojny światowej⁴. Budowa koszar w Maćkowach nie uszła uwagi opinii publicznej

¹ Temat obozu jak dotąd nie doczekał się odrębnego opracowania z wyjątkiem pracy niemieckiego autora F.W. Seidlera (*Das Lager Danzig-Matzkau. Strafvollzug in der Waffen-SS*, „Damals” 1992, nr 4, s. 355–363), która w dużej mierze opiera się na fragmencie wcześniejszej monografii tegoż autora *Die Militärgerichtsbarkeit der deutschen Wehrmacht 1939–1945. Rechtsprechung und Strafvollzug*, München–Berlin 1991. W historiografii poza ogólnymi danymi zawartymi w niektórych opracowaniach o charakterze leksykalnym (np. *Das nationalsozialistische Lagersystem*, Frankfurt a. M. 1990, s. 270) warta uwagi jest próba opisanie obozu podjęta przez M. Orskiego (*Filie obozu koncentracyjnego Stutthof w latach 1939–1945*, Gdańsk 2004, s. 122–128). Opracowanie to jednak przedstawia dzieje obozu w Maćkowach w zasadzie jedynie w jego początkowym okresie i dotyczy istniejącego tam polskiego komanda robotniczego. Należy także wspomnieć o artykule P. Piotrowskiego („Gazeta Wyborcza – Trójmiasto”, 25 IV 2003 r.). Poniższy artykuł stanowi próbę całościowego przedstawienia historii obozu (jego genezy i roli, jaką odgrywał do 1941 r. oraz jako obóz karny w latach 1941–1945) w Gdańsku – Maćkowach, przede wszystkim na podstawie archiwalnych zbiorów niemieckich i literatury wcale lub w niewielkim stopniu dotąd wykorzystanej (także przez F.W. Seidlera).

² Maćkowy to osada (dawne dobra rycerskie z XIII w.), której tereny od 1973 r. są częścią jednej z południowych dzielnic Gdańska. Po dawnym obozie karnym zostało do dziś zaledwie kilka baraków i fragmenty betonowych elementów dawnej infrastruktury. W okresie powojennym urządzono w tym miejscu kolejno m.in. przejściowy obóz NKWD, wojskowe magazyny amunicyjne i materiałów wybuchowych, a także hotel pracowniczy Miejskiego Przedsiębiorstwa Komunikacyjnego. Obecnie na terenie dawnego obozu (okolice posesji przy ul. Starogardzkiej 21–25) znajdują się budynki mieszkalne należące do Gdańskiego Zakładu Nieruchomości Komunalnych (zob. E. Gołąbek, *Dzieje okolic Gdańsk i Gdyni*, Gdańsk 2010, s. 273; „Gazeta Wyborcza – Trójmiasto”, 25 IV 2003 r.; e-mail H. Sadowskiego z 28 X 2009 r. w zbiorach autora; informacje z GZNK).

³ Teren został zakupiony przez senat gdański w maju 1939 r. w celu urządzenia ośrodka turystycznego, jednak już w następnym miesiącu podjęto decyzję o usytuowaniu tam koszar SS (zob. M. Orski, *Filie obozu...*, s. 122).

⁴ Na przełomie czerwca i lipca 1939 r. w Gdańsku zamknięto dla mieszkańców, obsadzono i uzbrojono górujące nad miastem dwa forty na Gradowej Górze i Biskupiej Górze, do celów wojskowych zaczęto przystosowywać dawne koszary (nakazano m.in. ich opuszczenie użytkującym

w Polsce⁵ i samym Gdańsku⁶, a także polskiego wywiadu wojskowego, który bacznie obserwował prowadzone w niezwykłym pośpiechu i pod stałą ochroną policji gdańskiej prace budowlane w Maćkowach⁷.

Zanim ukończono budowę koszar, pierwsze oddziały niemieckie ulokowane zostały w Maćkowach zaledwie po dwóch miesiącach od rozpoczęcia robót budowlanych. Do obozu trafili żołnierze z 3. batalionu 4. SS-Totenkopfstandarte „Ostmark” (oddział ten, wzmocniony gdańskimi ochotnikami⁸, przekształcił się w jednostkę SS-Heimwehr Danzig), którzy zostali skoszarowani latem 1939 r. w trzech punktach Gdańska oraz w opisywanym obozie⁹. Dopiero po zakończeniu działań bojowych w regionie (SS-Heimwehr Danzig brała udział w walkach o Wojskową Składowicę Tranzytową na Westerplatte i Poczczę Polską w Gdańsku), 29 września 1939 r. jednostka otrzymała polecenie dyslokacji do Dachau, gdzie trafiła ostatecznie w połowie października¹⁰. Miejsce SS-Heimwehr Danzig zajął początkowo jeden z batalionów sformowanej w listopadzie 1939 r. w Gdańsku 9. SS-Totenkopfstandarte¹¹, a w późniejszym okresie prawdopodobnie pododdziały gdańskiej 36. SS-Standarte¹².

Od jesieni 1939 r. przy dalszych pracach w obozie zatrudniano polskich więźniów – było to komando pod nazwą Aussenstelle Matzkau lub Aussenkommando

je do tej pory urzędowi cywilnym i mieszkańcom), zwiększono przemyt uzbrojenia i sprzętu wojskowego (szczególnie drogą morską), opracowano plany ataku m.in. na Poczczę Polską w Gdańsku, powołano w mieście nowe jednostki, rozpoczęto gromadzenie zapasów żywności, olejów napędowych oraz innych materiałów itp. (zob. *Przygotowania niemieckie do agresji na Polskę w 1939 r. w świetle sprawozdań oddziału II Sztabu Głównego WP (dokumenty)*, oprac. M. Cieplewicz, M. Zgórniak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, s. 54, 62–63, 67–68, 83, 133, 145–146; T. Cyprian, J. Sawicki, *Agresja na Polskę w świetle dokumentów*, Warszawa 1946, s. 156–157).

⁵ Np. „Kurier Polski”, 15 VI 1939 r.

⁶ Strona gdańska określała ponoć inwestycję w Maćkowach jako budowę fermy drobiu (AIPN Gd, Materiały w sprawie oskarżenia A. Forstera, t. 4, 43/50/DVD, Protokoły przesłuchania – J. Kaszubowski, b.d. k. 7).

⁷ Polski wywiad wojskowy donosił pod koniec czerwca 1939 r., że baraki w Maćkowach zostały wyposażone w betonowe schrony. Ze względu na krótki okres realizacji inwestycji (2–3 tygodnie) wydaje się to mało prawdopodobne – zob. CAW, Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego (O II SG WP), I.303.4.2276, Budowa baraków w okolicy Straschin–Prangschin–Matzkau na terenie W. M. – sprawdzenie wiadomości, czerwiec 1939 r., k. 148; CAW, O II SG WP, I.303.4.3868, Meldunek Ekspozytury nr 3 do Sztabu Gł. Oddziału II – Referat Zachód, 21 VI 1939 r., k. 320; CAW, O II SG WP, I.303.4.3856, Uzupełnienie referatu, 22–23 VI 1939 r., k. 92; *ibidem*, Notatka ws. przygotowań wojskowych na terenie Gdańska, 28 VI 1939 r., k. 131, 134; *ibidem*, Notatka nr 2 zastępcy Komisarza Generalnego RP do MSZ, 1 VII 1939 r., k. 137.

⁸ W momencie wybuchu wojny liczyła ona 1,5 tys. członków, z czego jedna trzecia była gdańszczanami (P. Krauß, *Damals. Heimwehr Danzig. Erinnerungen und Begegnungen*, Cottbus 1982, b.p.).

⁹ Do Maćków trafiła część oddziałów strzeleckich SS-Heimwehr Danzig (R. Michaelis, *SS-Heimwehr Danzig*, Warszawa 2003, s. 15).

¹⁰ *Ibidem*, s. 54, 58; P. Krauß, *Damals. Heimwehr Danzig...*, b.p.

¹¹ „Danziger Vorposten”, 18 X 1939; *ibidem*, 31 X 1939; BArch, Persönlicher Stab Reichsführer-SS (Per. Stab RF-SS), NS 19/1919, [pismo Szefa Głównego Urzędu SS do Reichsführera SS], 6 I 1940 r., k. 8; G. Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, t. 3: *Die Landstreitkräfte 6–14*, Osnabrück 1974, s. 157.

¹² Wskazuje na to pośrednio fakt określenia w drugiej połowie 1940 r. obozu w Maćkowach jako *SS-Kaserne* – por. BArch, Reichskommissar für die Festigung des deutschen Volkstums (RKFDV), R 49/3083, Liste der Umsiedlerlager im Gau Danzig-Westpreussen (Stand: 2. Hälfte März 1941), k. 9.

Matzkau, początkowo z obozu w Nowym Porcie, a następnie ze Sztutowa. W pierwszym transporcie Polaków znalazł się m.in. Alf Liczmański, komendant Gdańskiej Chorągwi Harcerzy. W trudnych warunkach Polacy pracowali najpierw przy rozbudowie obozu, w późniejszym okresie także w innych miejscach (np. na Westerplatte). Po kilku miesiącach pracy warunki bytowe w obozie się poprawiły. Komando funkcjonowało do sierpnia 1941 r.¹³

Obóz ostatecznie składał się z 45 drewnianych baraków rozmieszczonych na planie półkola w niewielkiej dolinie. Ponad połowa z nich pełniła funkcję koszar dla esesmanów, pozostałe przeznaczono na budynki administracji i wartownicze, kantinę z kuchnią, jadalnię (na blisko 2 tys. osób), lazaret, węzeł sanitarny, salę sportową z pływalnią, warsztaty, magazyny i zbrojownię. Przy szosie prowadzącej do obozu znajdowało się także rozbudowane zaplecze dla taboru samochodowego (hale garażowe mogące pomieścić nawet setkę pojazdów oraz własna stacja benzynowa), strzelnica i plac sportowy. Dzięki sąsiedztwu wieży ciśnieni i odpowiednim instalacjom obóz miał także autonomiczny system centralnego ogrzewania. Cały teren otaczało wysokie na dwa metry ogrodzenie¹⁴. Był to jeden z najnowocześniejszych i największych kompleksów koszarowych na terenie byłego Wolnego Miasta Gdańska.

Zmiana funkcji koszar w Maćkowach nastąpiła jesienią 1940 r. wraz z zainstalowaniem na terenie Okręgu Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie komórki *Volksdeutsche Mittelstelle* (VoMi), której głównym zadaniem było przygotowanie obozów przejściowych dla spodziewanej nowej fali osadników niemieckich¹⁵. W październiku zaadaptowano na obozy dla przesiedleńców m.in. wybrane sanatoria i ośrodki opieki społecznej w Chojnicach i Kocborowie, zabudowania klasztorne w Chełmnie, Topolnie i Gołuszycach, a także koszary

¹³ Szczegółowo na ten temat M. Orski, *Filie obozu...*, s. 122–126. Według Orskiego, na terenie obozu stacjonowała przez pewien okres także jednostka Wehrmachtu o nazwie „Spandau”, z której mieli pochodzić wartownicy komanda robotniczego złożonego z Polaków.

¹⁴ „Danziger Vorposten”, 31 X 1939.

¹⁵ Pierwsze transporty volksdeutschów (przesiedleńców narodowości niemieckiej z Estonii i Łotwy) trafiły do Okręgu Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie już w październiku 1939 r. W ciągu kolejnych tygodni, głównie z powodu nieprzychylniej postawy gauleitera Alberta Forstera, transporty przesiedleńców kierowano w większości do Okręgu Rzeszy Kraj Warty, a także do nadmorskich kurortów w Okręgu Pomorze, gdzie urządzono dla nich tymczasowe ośrodki. W grudniu 1939 r. w okręgu Gdańsk–Prusy Zachodnie przebywało jedynie ok. 8 tys. przesiedleńców, głównie w większych ośrodkach miejskich (Gdynia, Bydgoszcz i Toruń). W połowie 1940 r., kiedy niemożliwe okazało się zwiększenie liczebności ludności narodowości niemieckiej przez osadnictwo przybyszy ze „starej” Rzeszy (*Altreich*), Forster przystał na przyjęcie kolejnej fali osadników niemieckich, przede wszystkim z Litwy, których liczbę oszacowano na 14 tys. osób. Organizację obozów dla nich powierzono naczelnikowi VoMi na Okręg Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie SS-Obersturmführerowi Böschemu (BArch, *Volksdeutsche Mittelstelle* (VoMi), R 59/109, *Tätigkeitsbericht der Volksdeutschen Mittelstelle für die Zeit vom 1 X [19]40 bis 31 III 1941 über die Vorbereitungen zur Litauen-Umsiedlung im Gau Danzig-Westpreussen*, 4 IV 1941 r., k. 1; E. Rojowska, M. Tomkiewicz, *Gdynia 1939–1945 w świetle źródeł niemieckich i polskich. Aresztowania – egzekucje – wysiedlenia ludności cywilnej narodowości polskiej*, Gdynia 2009, s. 160–161; *Meldungen aus dem Reich 1938–1945. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS*, t. 3: *Berichte zur innenpolitischen Lage*, Berlin 1984, s. 495–496; W. Jastrzębski, *Znaczenie hitlerowskich obozów Centrali Przesiedleńczej w Gdańsku w systemie wyniszczania i dyskryminacji ludności polskiej Pomorza Gdańskiego w latach 1939–1945* [w:] *Obozy hitlerowskie na Pomorzu Zachodnim i Gdańskim w latach drugiej wojny światowej*, red. L. Janiszewski, Szczecin 1989, s. 103.

w Maćkowach, które stały się największym tego typu ośrodkiem w regionie¹⁶. Do końca roku rozpoczęto program budowy w wybranych okręgach Rzeszy 45 nowych obozów osiedleńczych¹⁷. Ostatecznie pół roku po utworzeniu VoMi w Okręgu Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie działało 14 obozów tej organizacji¹⁸.

Obóz VoMi w Maćkowach funkcjonował stosunkowo krótko, jedynie do lata 1941 r. W tym czasie to właśnie pod Gdańskiem rozpoczęto w połowie kwietnia pierwszą na terenie całego okręgu akcję weryfikacyjną osadników (tzw. *Durchschleusung*¹⁹). W obozie w Maćkowach, podobnie jak w innych tego typu placówkach, przebywali przesiedleńcy, zmuszeni do pozostania w nim do czasu wydania odpowiednich decyzji²⁰.

21 lipca 1941 r. obóz został przejęty przez Główny Urząd Sądownictwa SS (Hauptamt SS-Gericht)²¹, centralną jednostkę sądowniczą dla wszystkich formacji SS. Z tego względu warto poświęcić jej oraz całemu systemowi sądowniczemu SS i policji nieco więcej uwagi²².

Główny Urząd Sądownictwa SS został wyodrębniony na początku lipca 1939 r. z SS-Disziplinaramt i SS-Rechtamt – komórek o funkcjach sądowniczych działających w ramach sztabu osobistego Reichsführera²³.

Początkowo esesmanów, podobnie jak innych obywateli, sądziły sądy cywilne bądź wojskowe. Dopiero na mocy rozporządzenia Ministerstwa Obrony Rzeszy z 17 października 1939 r. wyjęto część funkcjonariuszy SS oraz policji spod dotychczasowej jurysdykcji, przekazując ich Głównemu Urzędowi Sądownictwa SS. W tej grupie znaleźli się wprawdzie członkowie SS zatrudnieni w najwyższym kierownictwie SS, żołnierze ze zbrojnych formacji SS (SS-Verfügungstruppe i SS-Totenkopfstandarte) oraz adepci z SS-Junkerschulen. Z czasem grupa ta powiększyła się o funkcjonariuszy całego pionu policji bezpieczeństwa (*Sicherheitspolizei*), członków Allgemeine-SS (w wypadku, gdy

¹⁶ W obozie w Maćkowach przebywało niespełna 3 tys. przesiedleńców. Dla porównania w pozostałych obozach VoMi znajdowało się średnio po 400 osób – zob. BArch, RKFDV, R 49/3083, Liste der Umsiedlerlager im Gau Danzig–Westpreussen (Stand: 2. Hälfte März 1941), k. 9.

¹⁷ BArch, Reichsfinanzministerium, R 2/13916, Vorschuss für den Bau von Umsiedlerbaracken, 17 XII 1940 r., k. 20.

¹⁸ BArch, VoMi, R 59/109, Tätigkeitsbericht für die Zeit vom 1 IV–15 VI 1941 über die Litauen-Umsiedlung im Gau Danzig/Westpreussen, 20 VI 1941 r., k. 4.

¹⁹ *Ibidem*, k. 10.

²⁰ *Ibidem*, k. 5 i n. Więcej na temat organizacji i sposobu funkcjonowania obozów VoMi zob. m.in. V.O. Lumans, *Himmler's Auxiliaries. The Volksdeutsche Mittelstelle and the german national minorities of Europe 1933–1945*, Chapel Hill–London 1993, s. 186–189, 192–195.

²¹ BArch, SS- und Polizeigerichtsbarkeit (SS- u. Pol.-Gericht.), NS 7/365, Bericht über das Strafvollzugslager der SS und Polizei Danzig-Matzkau, 1 II 1943 r., k. 45; BArch, VoMi, R 59/109, Tätigkeitsbericht der Volksdeutschen Mittelstelle im Gau Danzig-Westpreussen für die Zeit vom 1 VII 1941 bis 15 IV 1942 über die Umsiedlung der Volksdeutschen aus Litauen und Russland, 16 IV 1942 r., k. 14.

²² Problem odrębnego, specjalnego sądownictwa SS szczegółowo omawiają: F.W. Seidler, *Die Militärgerichtsbarkeit...*, s. 201–212; M. Messerschmidt, *Die Wehrmachtjustiz 1933–1945*, Paderborn–München–Wien–Zürich 2005, s. 76–79; H. Buchheim, *Die SS – das Herrschaftsinstrument Befehl und Gehorsam [w:] Anatomie des SS-Staates*, t. 1, Olten u. Freiburg im Breisgau 1965, s. 181–190.

²³ H. Buchheim, *Die SS – das Herrschaftsinstrument Befehl...*, s. 187.

pełnili służbę w którejs z placówek czy formacji podległych sądownictwu specjalnemu SS) oraz żołnierzy Waffen-SS (w tym zagranicznych ochotników). Funkcjonariuszy drugiego z filarów służb policyjnych w III Rzeszy – policji porządkowej (*Ordnungspolizei*) – stopniowo przesuwano pod jurysdykcję sądów SS i policji, proces ten zakończył się dopiero we wrześniu 1942 r.²⁴

Siedziba Głównego Urzędu Sądownictwa SS znajdowała się w Monachium, a kierował nią przez cały okres istnienia SS-Obergruppenführer Franz Breithaupt. Aparat sądowniczy SS i policji dzielił się do 1944 r. zasadniczo na trzy struktury. Pierwszą była sieć sądów SS i policji (Polizei- und SS-Gerichte), które miały swoje siedziby przy wyższych dowódcach (zazwyczaj w tych samych ośrodkach miejskich). Latem 1944 r. istniało łącznie 29 sądów tego typu (w tym dwie filie)²⁵. Jeden z nich (SS- und Polizei-Gericht IV) mieścił się w Gdańsku, przy Rennerstiftsgasse 9²⁶.

Oprócz nich istniały także sądy polowe SS i policji (SS- u. Polizei-Feldgerichte) funkcjonujące przy sztabach poszczególnych grup armijnych, armii pancernych SS czy dywizji SS, jak również Wyższy Sąd SS i Policji w Monachium (Oberste SS- u. Polizeigericht), który zajmował się przypadkami szpiegostwa czy zdrady stanu (nie był to wbrew pozorom sąd drugiej instancji). W pewnym stopniu powołany na mocy rozporządzenia Himmlera z 16 maja 1944 r. Nadzwyczajny Sąd SS i Policji (SS- u. Polizeigericht zur besonderen Verwendung) dublował niektóre zadania Wyższego Sądu SS i Policji, miał bowiem zajmować się sprawami karnymi o szczególnym znaczeniu i zasięgu, głównie o charakterze politycznym²⁷.

Główny Urząd Sądownictwa SS dopiero w marcu 1941 r. zdecydował się na założenie własnego ośrodka karnego, który został zlokalizowany w kompleksie KL Dachau i składał się z trzech oddziałów: „G”, „V” oraz „Z”²⁸. Wobec gwałtownego wzrostu liczby kierowanych do ośrodka skazanych wkrótce konieczne było założenie nowego obozu, tym bardziej że nie było możliwości dalszej rozbudowy dotychczasowej placówki. Wybór padł na obóz VoMi w Maćkowach, który, jak się wydawało, był dość duży jak na ówczesne zapotrzebowanie Głównego Urzędu Sądownictwa SS. Decyzję dotyczącą nowej inwestycji podjęto także z dwóch innych powodów. Wspólne przebywanie w obozie koncentracyjnym z innymi skazańcami esesmana, który po odbyciu kary mógł odzyskać (przynajmniej teoretycznie) dawne stanowisko oraz stopień, było niepożądane dla władz SS²⁹. Ponadto przeniesienie obozu karnego dla SS i policji z KL Dachau

²⁴ Szczegółowo na ten temat zob. *ibidem*, s. 181–185.

²⁵ *Ibidem*, s. 187.

²⁶ Obecnie ul. Gdyńskich Kosynierów – zob. *Danziger Einwohnerbuch 1940–1941*, Teil III, s. 2.

²⁷ H. Buchheim, *Die SS – das Herrschaftsinstrument Befehl...*, s. 187–188.

²⁸ *Abteilung „G” – Verurteilte für Gefängnisstrafen* (skazani na karę więzienia), *Abteilung „V” – Verurteilte mit Straflagerverwahrung* (skazani na pobyt – dosł. pobyt „zabezpieczający” – w obozie karnym), *Abteilung „Z” – Verurteilte für Zuchthaus* (skazani na karę ciężkiego więzienia) – F.W. Seidler, *Die Militärgerichtsbarkeit...*, s. 251.

²⁹ O możliwości rehabilitacji oprócz F.W. Seidlera pisze także m.in. F. Schönhuber, *Ich war dabei*, München 1989, s. 78). Franz Schönhuber (1923–2005), członek Hitlerjugend i NSDAP, wstąpił jako ochotnik do Waffen-SS w 1942 r. i służył m.in. jako tłumacz i instruktor we francuskiej 33. Dywizji Grenadierów SS *Charlemagne*. Po wojnie opublikował wspomnienia, pracował jako dziennikarz i zaangażował się w działalność polityczną.

do niewielkiej miejscowości pod Gdańskiem miało zapobiec rozprzestrzenianiu się spekulacji na temat wzrostu przestępczości w szeregach SS³⁰. Na wybór nowego miejsca na obóz karny SS być może miała też wpływ obserwacja, jaką poczynił szef Głównego Urzędu SS podczas wizyty w Maćkowach w styczniu 1940 r., który określił ośrodek jako miejsce sprawiające wrażenie obozu jenieckiego³¹.

Stan i wyposażenie obozu w Maćkowach nie odpowiadały wymogom, które trzeba było spełnić, by zorganizować tu główny obóz karny SS i policji. Należało przede wszystkim odpowiednio zabezpieczyć teren przez m.in. budowę większej liczby wież strażniczych oraz nowego ogrodzenia pod napięciem, a także wykonać prace ziemne, takie jak częściowa niwelacja terenu czy wytyczenie dróg wewnętrznych i dojazdowych. Remontu wymagały także baraki mieszkalne, których zresztą należało zbudować więcej (zarówno dla przyszłych skazanych, jak i wartowników), oraz siedziba naczelnika obozu (miała zostać rozbudowana w dom mieszkalny)³². W kolejnych miesiącach w obozie zbudowano także nowe pomieszczenia szpitalne i dodatkowe boiska sportowe, położone przy północnym krańcu obozu³³.

Pierwsi skazani, których przywieziono pod Gdańsk już w styczniu 1942 r. (z końcem miesiąca w obozie było już 347 osadzonych³⁴), zostali zatrudnieni przede wszystkim do robót budowlanych, mających przystosować były obóz VoMi do nowych funkcji³⁵. Najpóźniej od jesieni 1941 r. główny plac obozowy był tymczasowo użytkowany jako miejsce stacjonowania taboru samochodowego SS. Początkowo park samochodowy przeniesiono do Gdyni, ale już w lutym 1942 r. ponownie powrócił on do Maćków³⁶. Podczas przeprowadzanej modernizacji postarano się również o lepsze wyposażenie istniejących już garaży i warsztatów samochodowych³⁷.

1 marca 1942 r. z Dachau do Maćków przetransportowano oddział więzienny „G”³⁸. Pod koniec miesiąca w obozie znajdowało się już 374 więźniów (ich liczba zaczęła odtąd systematycznie wzrastać³⁹). Obóz karny SS i policji

³⁰ F.W. Seidler, *Die Militärgerichtsbarkeit...*, s. 253.

³¹ „Die Unterkunft in Matzkau ist eine neue Anlage, die von uns selbst gebaut wird. Die Lage der Unterkunft ist unglaublich schlecht. Man hat den Eindruck, in ein Kriegsgefangenenlager zu kommen. [...] Das Beste wäre, diese Unterkunft zu räumen. Sie ist auf die Dauer unmöglich” (BArch, Pers. Stab RF-SS, NS 19/1919, [pismo Szefa Głównego Urzędu SS do Reichsführera SS], 6 I 1940 r., k. 8).

³² BArch, SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt (SS-WFHA), NS 3/1656, Bauvorhaben der Waffen-SS Danzig-Matzkau, 18 X 1941, b.p.

³³ BArch, SS-WFHA, NS 3/1656, Strafvollzugslager Matzkau, 28 X 1941, b.p.

³⁴ BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Bericht über das Strafvollzugslager der SS und Polizei Danzig-Matzkau, 1 II 1943 r., k. 46.

³⁵ *Ibidem*, k. 45.

³⁶ BArch, SS-WFHA, NS 3/1656, Unterstellung von Kraftfahrzeugen, 25 II 1942 r., b.p.

³⁷ Przy obozie karnym w Maćkowach miała istnieć baza samochodów ciężarowych (*Kraftfahrzeugsammlungstelle*) lokalnej dywizji SS i policji (BArch, SS-WFHA, NS 3/1656, Unterstellung von Kraftfahrzeugen für eine SS-Polizei-Division, 19 II 1942 r., b.p.).

³⁸ BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Übergang von Abt. G des Straflagers der SS und Polizei in Dachau ins Strafvollzugslager der SS und Polizei in Danzig-Matzkau, 17 I 1942 r., k. 1.

³⁹ W grudniu 1942 r. w obozie znajdowało się 1858 więźniów. W 1943 r. liczba osadzonych utrzymywała się mniej więcej tym samym poziomie, tj. ok. 2 tys. więźniów, w 1944 r. natomiast wzrosła

w Gdańsku-Maćkowach stał się od tej pory centralnym ośrodkiem karnym dla wszystkich formacji SS z całej Rzeszy. W zachowanej dokumentacji wprawdzie nigdy nie pada bezpośrednio określenie obozu jako placówki centralnej⁴⁰ w systemie więziennictwa SS, ale ze względu na swój charakter obóz w Maćkowach był najważniejszym i największym ośrodkiem karnym SS i policji w III Rzeszy (w Dachau ostatecznie pozostał jedynie oddział „Z” oraz część ze skazanych na karę śmierci)⁴¹.

Osadzeni pracowali na rzecz obozu w licznych wewnętrznych zakładach rzemieślniczych i warsztatach (np. samochodowym i kowalskim). Część z nich pracowała też na roli, na gruntach uprawnych przynależnych do obozu. Więźniowie wykorzystywani byli również (niejednokrotnie na wyraźną prośbę gdańskiego urzędu pracy) w prywatnych szwalniach, ślusarniach i stolarskich, zakładach miejskich, do prac ziemnych i porządkowych w porcie i stoczni oraz okolicznych gospodarstwach rolnych, a także w administracji wojskowej: w jednostkach garnizonu – Wojskowym Urzędzie Zaopatrzenia (Wehrmachtsverpflegsamt), dowództwie lotniczym w Gdańsku (Fliegerhorst Danzig) i bazie taboru samochodowego (Heimatkraftfahrpark), biurach i ośrodkach SS (m.in. w dowództwie SS-Oberabschnitt Weichsel, Głównym Obozie Zaopatrzenia SS – SS-Hauptwirtschaftslager w Gdańsku-Wrzeszczu). W późniejszym okresie skazanych wykorzystywano poza obozem m.in. przy budowie gazociągu w Gdyni czy przy odgruzowywaniu Gdańska po nalotach bombowych⁴². Już w maju 1942 r. zwrócono uwagę, że praca poza obozem umożliwia osadzonym kontakty z innymi więźniami, robotnikami cywilnymi oraz okoliczną ludnością, dzięki czemu do obozu trafiał przemycany alkohol oraz papierosy. Wskazywano, że stosunkowo niewielki personel strażniczy nie jest w stanie temu procederowi zapobiec⁴³.

Wachlarz czynów, na których podstawie esesman mógł zostać osądzony i osadzony w obozie, był stosunkowo szeroki. Obejmował zarówno przestępstwa pospolite (np. kradzież, obrazę, fałszerstwo, zabójstwo), jak i przestępstwa przeciw obowiązkowi pełnienia służby wojskowej (dezercje, nieuprawnione oddalenie się z miejsca służby, odmowy wypełniania rozkazów, ataki na przełożonych, samookaleczenia, uszkodzenia sprzętu wojskowego itp.). Oprócz nich

do ok. 2,2 tys. (obóz mógł pomieścić maksymalnie 2,5 tys. więźniów). Duże obłożenie skutkowało pogorszeniem warunków sanitarnych w obozie i wybuchem epidemii (BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Bericht über das Strafvollzugslager der SS und Polizei Danzig-Matzkau, 1 II 1943 r., k. 46; BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, NS 7/365, Belegung des St. v. K. Danzig-Matzkau, 30 IX 1944 r., k. 85; F.W. Seidler, *Die Militärgerichtsbarkeit...*, s. 254.

⁴⁰ Na takie określenie można niekiedy natrafić w literaturze – zob. H-P Klausch, *Antifaschisten in SS-Uniform. Schicksal und Widerstand der deutschen politischen KZ-Häftlinge, Zucht- und Wehrmachtstrafgefangenen in der SS-Sonderformation Dirlewanger*, Bremen 1993, s. 92.

⁴¹ BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Bericht über das Strafvollzugslager der SS und Polizei Danzig-Matzkau, 1 II 1943 r., k. 46.

⁴² *Ibidem*, k. 50; BArch, Rüstungsinspektion XX (Zoppot), RW 20-20/1, Tagebuch-Beiträge: wpis z dn. 29 X 1942 r., k. 16; R. Michaelis, *Das SS-Fallschirmjäger-Bataillon 500/600. Budapest–Leskovar–Drovar–Kaunas–Raseinen–Malmedy–Schwedt–Zehden–Prenzlau*, Berlin 2004, s. 15; BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Bericht an den Reichsführer-SS über das Strafvollzugslager der SS und Polizei in Danzig-Matzkau, 15 V 1942 r., k. 6.

⁴³ *Ibidem*, k. 5–7.

istniał także katalog wykroczeń oznaczanych jako *Angriffe auf Rasse, Volkskraft und Sittlichkeit*, wśród których znajdowały się *Rassenschade*, czyli „zbrodnie przeciwko rasie” (np. kontakty intymne z nie-Aryjczykami), i *Widernatürliche Unzucht* – „sprzeczne z naturalnym zachowaniem” (w rozumieniu sądownictwa SS), np. homoseksualizm⁴⁴. Do Maćków esesmani byli zsyłani również za niedopatrzanie obowiązków, np. dopuszczenie do ucieczki więźniów⁴⁵.

Wzrost liczebności skazanych przez sądy SS od 1940 r. nie wynikał ze szczególnego w tym okresie wzrostu przestępczości, lecz z gwałtownego rozwoju liczebnego oddziałów, które podlegały pod jurysdykcję sądową SS. Już w drugim roku wojny obok rodzimych formacji SS i policji rozpoczęto formowanie nowych jednostek Waffen-SS i formacji o charakterze policyjno-porządkowym złożonych z zagranicznych ochotników, w pierwszej kolejności z obywateli państw uznanych za „germańskie” (Belgia, Holandia, Norwegia czy Dania), następnie krajów bałtyckich, Ukrainy i innych (wiosną 1941 r. powstała pierwsza duża i nieniemiecka formacja Waffen-SS – Dywizja SS „Wiking”). O ile w połowie 1940 r. wojska Waffen-SS liczyły ok. 100 tys. żołnierzy, o tyle w roku następnym już przeszło 220 tys., w 1942 r. – 330 tys., w 1943 r. – 540 tys., a w 1944 r. aż 910 tys.⁴⁶ Gwałtowny napływ ochotników do Waffen-SS znalazł szybko odzwierciedlenie w rosnącym ich udziale w grupie skazanych przez sądy SS. Przeważająca część z nich była młodymi, nierzadko kilkunastoletnimi (średni wiek osadzonych oscylował wokół 20 lat) funkcjonariuszami i żołnierzami oddziałów złożonych z volksdeutschów i ochotników, którzy trafili pod Gdańsk w dużej mierze z powodu braku odpowiedniego przeszkolenia, a także „błędów wynikających z ich młodego wieku i nieostrożności”⁴⁷. W Maćkowach mieli oni odbyć karę, podczas której przez surową dyscyplinę i ciężką pracę mieli uzupełnić braki w wyszkoleniu wojskowym i uzyskać możliwość powrotu do jednostek. Obóz szybko zyskał szeroko złą sławę: „Nazwa »Gdańsk-Maćkowy« budziła w nas trwogę. [...] Był to obóz karny dla Waffen-SS. [...] wiedzieliśmy to z opowiadań, że było to piekło. [...] Szczęście miał

⁴⁴ Więcej na temat statystyki i rodzajów przestępstw sądzonych przez SS zob. F.W. Seidler, *Die Militärgerichtsbarkeit...*, s. 214–215. Interesujące jest porównanie (przedstawione przez tego autora w czasopiśmie „Damals”) częstotliwości zapadania wyroków dotyczących poszczególnych rodzajów przestępstw między członkami Waffen-SS a Wehrmachtu (wojsk lądowych, marynarki wojennej i sił powietrznych): o ile liczba kar za przestępstwa przeciw własności (np. kradzież) była na takim samym poziomie, o tyle np. kary za nieposłuszeństwo czy korupcję były na żołnierzy Waffen-SS niemalże dwukrotnie częściej nakładane niż w Wehrmachcie. W Waffen-SS w 1941 r. zapadło natomiast dwa razy mniej (proporcjonalnie do liczby wszystkich orzeczeń) wyroków skazujących żołnierzy za nieuprawnione oddalenie się czy dezercję (F.W. Seidler, *Das Lager Danzig-Matzkau...*, s. 356). Należy pamiętać, że powyższe dane dotyczą tylko jednego roku.

⁴⁵ Do Maćków trafili m.in. strażnicy z KL Auschwitz, którym podczas służby uciekli więźniowie (*KL Auschwitz seen by the SS. Höss. Broad. Kremer*, Oświęcim 1978, s. 170).

⁴⁶ H. Höhne, *Zakon Trupiej Czaszki*, Warszawa 1997, s. 407–408.

⁴⁷ „Denn im Vordergrund muss stehen, den Verurteilten durch geeignete Erziehungsmaßnahmen für die Volksgemeinschaft zurückzugewinnen und ihm die Frontbewährung zu ermöglichen. Hierbei ist zu berücksichtigen, dass es sich bei den Häftlingen im Strafvollzugslager überwiegend um einmal gestrauchte Menschen handelt, deren Verfehlungen auf Jugend und Unbedacht, aber nicht auf verbrecherische Veranlagung zurückzuführen sind” (BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Bericht über das Strafvollzugslager der SS und Polizei Danzig-Matzkau, 1 II 1943 r., k. 47).

ten, kto przetrwał [obóz] w zdrowiu i został wysłany na front do jednostki karnej”⁴⁸.

Rytm dnia osadzonych był od początku ściśle wytyczony. Czas służby wynosił od 12 do 14 godzin na dobę, z czego prace poza obozem lub ćwiczenia trwały co najmniej 8–10 godzin. Pobudka miała miejsce o piątej rano, półtorej godziny później następował wymarsz więźniów wyznaczonych do zadań poza obozem. Od godziny siódmej do jedenastej przed południem przeprowadzano ćwiczenia dla skazańców, którzy pozostali w obozie. Po przerwie obiadowej (godz. 12.00–13.45) odbywała się kolejna tura obowiązkowych ćwiczeń. Wieczorem (po godz. 18.00) sprzątano baraki mieszkalne, odbywały się apele i pełniono wewnętrzną, obozową służbę. O dziewiątej wieczorem miał miejsce capstrzyk. Zimą zamiast codziennych ćwiczeń więźniowie odśnieżali teren bądź naprawiali szkody spowodowane przez wichury. W soboty, niedziele i święta jedynie w częściowo ograniczono prace poza obozem lub ćwiczenia. Raz na trzy tygodnie więźniowie mieli prawo pisać listy⁴⁹.

Zgodnie z sugestią Heinricha Himmlera, ograniczono liczbę godzin szkolenia wojskowego (*Gefechtsausbildung*) do dwóch dziennie na rzecz maksymalnego wykorzystania siły roboczej osadzonych⁵⁰. Mimo wątpliwości komendanta obozu odnośnie do możliwości przeprowadzania w takich warunkach szkolenia wojskowego w ogóle (nie tylko ze względu na ograniczony czas, lecz także niemożność wykorzystania broni i przeprowadzenia ćwiczeń w otwartym terenie, jak również brak personelu obozowego)⁵¹ ćwiczenia zostały utrzymane. Wynikało to głównie z planów wykorzystania części osadzonych do tworzenia nowych jednostek specjalnych Waffen-SS i policji.

Pierwotnie pomysł powołania do życia jednostek złożonych z ukaranych esesmanów pojawił się już w 1938 r., kiedy do życia powołano dwa tego typu oddziały przy KL Sachsenhausen⁵². W listopadzie 1941 r. powstały pierwsze formacje złożone ze skazanych esesmanów, którzy uzyskali szansę odbycia

⁴⁸ F. Schönhuber, *Ich war...*, s. 77–78.

⁴⁹ BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Bericht an den Reichsführer-SS über das Strafvollzugslager der SS und Polizei in Danzig-Matzkau, 15 V 1942 r., k. 8–9.

⁵⁰ BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Bericht an den Reichsführer-SS über das Strafvollzugslager der SS und Polizei in Danzig-Matzkau, 2 VI 1942 r., k. 10; BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Bericht an den Reichsführer-SS über das Strafvollzugslager der SS und Polizei in Danzig-Matzkau, 26 VI 1942 r., k. 11.

⁵¹ BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Gefechtsausbildung der Häftlinge des Strafvollzugslagers der SS und Polizei Danzig-Matzkau, 2 IX 1942 r., k. 31.

⁵² Były to: (Erziehungs)-Abteilung I oraz (Besserungs)-Abteilung II. Podobnie jednak, jak w przypadku Wehrmachtu, który oddziały specjalne posiadał już od 1936 r., jednostki te miały za zadanie przede wszystkim przyjąć i odpowiednio wyszkolić tych żołnierzy, których za pomocą podstawowych środków dyscyplinarnych i karnych nie udało się odpowiednio wyszkolić w jednostkach regularnych. Nadrzędnym celem tych formacji było doprowadzenie żołnierza do stanu pozwalającego mu powrócić do jednostki macierzystej – zob. BArch, Nachlass Wolfgang Vopersal (Vopersal), N 756/283a, kopia artykułu H. Voigta pt. *Sondertruppen zur Frontbewährung im 2. Weltkrieg. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte*. Teil I z czasopisma „Deutsches Soldaten-Jahrbuch”, b.m.w., b.d.w., b.p. Więcej o jednostkach specjalnych i karnych Wehrmachtu do 1939 r. zob. R. Absolon, *Die Sondereinheiten der früheren Wehrmacht (Straf-, Bewährungs- und Erziehungseinrichtungen)*, Kornelimünster 1952.

części kary w oddziałach robotniczych lub zapasowych⁵³. Ich uzupełnienia w późniejszym okresie przeważnie pochodziły właśnie z obozu karnego spod Gdańska⁵⁴.

Zanim zapadły oficjalne decyzje dotyczące utworzenia i wysłania na front jednostek złożonych z byłych członków SS, pod Demjańskiem wczesną wiosną 1942 r. stworzono przy Dywizji SS „Totenkopf” dowodzonej przez SS-Gruppenführera i generała porucznika Theodore’a Eickego pierwszy improwizowany oddział sformowany ze skazanych przez sąd wojenny esesmanów, których z powodu trudności logistycznych nie można było odesłać do Maćków⁵⁵. W następnych miesiącach rozpoczęto tworzenie kolejnych specjalnych jednostek, zwanych *Bewährungseinheiten* (dosł. oddziały próby).

Nie były to jednostki karne w ścisłym rozumieniu tego słowa, lecz oddziały o mieszanym charakterze jednostek wychowawczo-karnych, gdzie żołnierze mogli (po spełnieniu określonych warunków) zostać zwolnieni z odbywania reszty kary i doznać rehabilitacji. Służba w tego typu formacjach dotyczyła jednakże tylko tych skazanych, którzy w ramach kary zostali dodatkowo wykluczeni z szeregów SS⁵⁶. Do *Bewährungseinheiten* kierowano po wcześniejszym 6–8-tygodniowym pobycie w specjalnym batalionie zapasowym pod Pragą (w celu odbycia dodatkowego wyszkolenia wojskowego niezbędnego wobec niedostatecznego szkolenia w Maćkowach). Byłych policjantów wysyłano natomiast do odpowiedniej jednostki specjalnej przy SS-Polizei-Division. Eks-esesmanom, którzy byli niezdolni do dalszej służby wojskowej, pozostawała jeszcze możliwość skrócenia wyroku przez służbę w oddziałach robotniczych, np. na poligonie w Dębicy.

Osobną kategorię stanowili ci ze skazanych, którzy odsiadywali wyroki, nie będąc jednocześnie wykluczonymi z szeregów SS. Dla nich droga do ewentualnego skrócenia kary wiodła nie przez praski batalion szkoleniowy, ale przez regularne jednostki zapasowe Waffen-SS (macierzyste bądź inne), gdzie przechodzili dalsze przeszkolenie wojskowe, a następnie trafiali do jednostek specjalnych Waffen-SS (Sonderinheiten Waffen-SS)⁵⁷. Mogli oni zostać także skierowani (w ramach *Bewährungseinsatz*) bezpośrednio z obozu karnego do działań przeciw partyzantom (tzw. *Bandeneinsatz*), a także do batalionów budowlanych czy pracy w rolnictwie. Jeśli esesman został skazany przez sąd

⁵³ Skazanych esesmanów można było od tej pory kierować do dwóch specjalnych jednostek Waffen-SS: *Bewährungs-Abteilung* przy Zapasowym Batalionie SS „Deutschland” stacjonującym w Pradze oraz do *Arbeits-Abteilung* działającym w ramach batalionu SS na poligonie SS w Dębicy (BArch, Voperal, N 756/283a, Wehrdienst von in der Waffen-SS bestrafteften Wehrpflichtigen, 31 X 1941 r., b.p. – oryginał w berlińskim oddziale BArch, NS 7/378, k. 15).

⁵⁴ H. Voigt, *Sondertruppen zur Frontbewährung im 2. Weltkrieg. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte*, Teil II, „Deutsches Soldaten-Jahrbuch” 1980–1982, t. 28–30, s. 287.

⁵⁵ R. Michaelis, *Das SS-Fallschirmjäger-Bataillon...*, s. 9; F.W. Seidler, *Die Militärgerichtsbarkeit...*, s. 242.

⁵⁶ Z tego powodu, jeśli weszli w skład *Bewährungseinheiten*, nie nosili na mundurach run SS, a ich stopnie nie odpowiadały stopniom jednostek SS (zob. H.-P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 92).

⁵⁷ BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Gefechtsausbildung der Häftlinge des Strafvollzugsagers der SS und Polizei Danzig-Matzkau, 2 IX 1942 r., k. 32; BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Überprüfung und Zuweisung von etwa 600 Strafgefangenen des Strafvollzugsagers der SS und Polizei Danzig-Matzkau zur Truppe oder zu einer Sondereinheit der Waffen-SS zwecks Gelegenheit zur Bewährung, 25 II 1943 r., k. 69–71.

polowy SS, trafiał niejednokrotnie od razu do plutonów karnych przy danej formacji (Strafstreckvollzüge bei Truppe)⁵⁸.

W *Bewährungseinheiten* okres próby zazwyczaj trwał od trzech do sześciu miesięcy. Podstawą do rehabilitacji były raporty dowódcy kompanii (*Bewährungsberichte*), które gromadzono w Głównym Urzędzie Sądownictwa SS. Szanse na przeżycie w jednostkach specjalnych były jednak niewielkie. Oddziały wysyłano na najtrudniejsze odcinki frontu wschodniego lub do zadań saper-skich⁵⁹.

Do najbardziej rozpoznawalnych jednostek, które utworzono w dużej części ze skazanych z Maćków, należą SS-Sonderregiment „Dirlewanger”⁶⁰ i SS-Fallschirmjägerbataillon 500⁶¹. Tylko w 1942 r. w specjalnych jednostkach (Sonder- i Bewährungseinheiten) znalazło się łącznie 1100 osadzonych z Maćków⁶². Z czasem rotacja stała się na tyle duża, że czas spędzony w samym obozie wynosił średnio od sześciu do dziewięciu miesięcy (ze względu na rosnące zapotrzebowanie na żołnierzy okres ten prawdopodobnie uległ dalszej redukcji)⁶³.

Personel obozu w Maćkowach składał się początkowo z 7 oficerów i 29 podoficerów SS, 113 szeregowych esesmanów i 5 pracowników cywilnych. Oficerami byli komendant obozu, jego dwaj zastępcy, obozowy lekarz i dentysta, dowódca kompanii wartowniczej oraz kierownik komórki budowlanej, która w maju 1942 r. funkcjonowała jeszcze w obozie (ze względu na rozszerzenie zakresu obowiązków z czasem zamieszkał w Gdańsku). Spośród esesmańskich wartowników 21 pełniło służbę w komendanturze obozowej (podobnie jak 23 podoficerów, w tym kierownik administracji obozowej), pozostali byli natomiast rozdzieleni między sześć plutonów, z których każdym dowodził podoficer. Czterech pracowników cywilnych zatrudnionych było przy obsłudze i konserwacji systemu grzewczego, piąty odpowiadał za bezpieczeństwo przeciwpożarowe (Oberbrandmeister als Feuerwerke). Poza tym w obozie do końca sierpnia 1942 r. przebywało wzmocnienie przesłane w styczniu przez policję (oficer i 87 policjantów), które miało wspierać personel SS do czasu ukończenia

⁵⁸ H. Voigt, *Sondertruppen zur Frontbewährung im 2. Weltkrieg. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte*, Teil II, s. 283–285; BArch, Vopersal, N 756/283b, Aktennotiz für Reichsführer-SS: Einrichtungen für Bewährung und Strafvollzug, 10 VIII 1942 r., b.p. – oryginał w berlińskim oddziale BArch NS 7/378, k. 59; BArch, Vopersal, N 756/283a, Strafvollzug innerhalb der Waffen-SS, b.d., b.p.

⁵⁹ Por. F.W. Seidler, *Die Militärgerichtsbarkeit...*, s. 249–250. Oddziały te nazywano niekiedy – z racji zadań, do których były przydzielane – *Himmelfahrtkommandos* (dosł. „oddziały zmierzające do nieba”).

⁶⁰ Była to jednostka w sile pułku, która latem 1944 r. została rozbudowana do brygady (SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”). Sam Oskar Dirlewanger wcześniej dowodził (w ramach 5. SS-Totenkopf-Standarte) jednostką Wilddieb-Kommando-Oranienburg (w sile kompanii), która we wrześniu 1940 r. została przemianowana na SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”, a dopiero w 1944 r. osiągnęła stan liczebny odpowiadający pułkowi. W latach 1942–1944 część uzupełnień tej formacji (nazywanej też SS-Sonderkommando „Dirlewanger”) pochodziła z Maćków – por. H. Auerbach, *Die Einheit Dirlewanger*, „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte” 1962, z. 2, s. 252; R. Michaelis, *SS-Sonderkommando Dirlewanger. Ein Beispiel deutscher Besatzungspolitik im Weißrussland*, Berlin 1999, s. 5–13; H.-P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 121–123.

⁶¹ *Idem*, *Das SS-Fallschirmjäger-Bataillon...*, s. 9–10.

⁶² BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Bericht über das Strafvollzugslager der SS und Polizei Danzig-Matzkau, 1 II 1943 r., k. 46.

⁶³ *Ibidem*, k. 47.

budowy ogrodzenia pod napięciem elektrycznym⁶⁴. Załoga miała osiągnąć liczebność trzech kompanii SS, ale, jak się zdaje, tego założenia nigdy nie zrealizowano. Rosnące zapotrzebowanie na nowe jednostki Waffen-SS i policji spowodowało, że już w lipcu 1942 r. liczebność esesmańskich wartowników w obozie spadła do 60, co zmusiło władze obozu do skierowania (kolejnej już) prośby do oddziałów policyjnych, aby te pozostały w obozie dłużej, niż pierwotnie planowano⁶⁵. Dopiero w związku z ostatecznym opuszczeniem obozu przez policjantów przesłano jako wzmocnienie załogi wartowniczej w ostatnich dniach sierpnia 1942 r. żołnierzy m.in. z Zapasowego Batalionu Piechoty „Westland” (z Dywizji SS „Wiking”)⁶⁶.

Obozem w jego krótkiej historii dowodziło trzech komendantów: początkowo SS-Sturmbannführer dr Leo Ernst, następnie nieznanymi z imienia SS-Hauptsturmführer Baumgärtner oraz SS-Hauptsturmführer dr Beelitz⁶⁷. Strażnicy obozu karnego z Maćków tworzyli do jesieni 1944 r. jedyne – według wszelkiego prawdopodobieństwa – regularne oddziały Waffen-SS⁶⁸, przebywające na stałe w Gdańsku lub jego bezpośrednim sąsiedztwie⁶⁹.

Oddziały strażnicze składały się w dużej części z młodych, niedostatecznie wyszkolonych żołnierzy; co więcej, wielu z nich nie było Niemcami (we wspomnianym batalionie „Westland” przeważali Belgowie i Holendrzy). Ten stan rzeczy odbijał się na warunkach, jakie panowały w obozie. Dochodzące do najwyższych władz SS głosy o znęcaniu się strażników nad więźniami ostatecznie doprowadziły w marcu 1944 r. do inspekcji obozu w Maćkowach przez szefa

⁶⁴ BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Bericht an der Reichsführer-SS über das Strafvollzugslager der SS und Polizei in Danzig-Matzkau, 15 V 1942 r., k. 7–8.

⁶⁵ Policjanci mieli przebywać w obozie do końca kwietnia, ale ostatecznie ich pobyt w Maćkowach został przedłużony do końca czerwca, a następnie jeszcze o dwa miesiące (BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Wachmannschaften für das Strafvollzugslager der SS und Polizei in Danzig-Matzkau, 15 VII 1942 r., k. 15).

⁶⁶ BArch, SS- und Polizeigerichtsbarkeit, NS 7/365, Versetzung von Wachmannschaften, 22 VIII 1942 r., k. 27.

⁶⁷ BArch, Allgemeine-SS: SS-Oberabschnitte, SS-Abschnitte und unterstellte Einheiten, außerhalb des Gebietes der heutigen Bundesrepublik Deutschland, NS 47/69, Verzeichnis der Dienststellen im Bereich des SS-Oberabschnitts Weichsel (Stand: 1.11.1943 r.), b.p.; BArch, Vopersal, N 756/283b, Strafvollzugslager der SS und Polizei Danzig-Matzkau, b.d., b.p.; BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Bericht an den Reichsführer-SS über das Strafvollzugslager der SS und Polizei in Danzig-Matzkau, 26 VI 1942 r., k. 13.

⁶⁸ Tę nazwę zbrojnych oddziałów SS wprowadzono oficjalnie dopiero w 1940 r., chociaż w administracji SS zaczęła się ona pojawiać już w listopadzie 1939 r. (por. G. H. Stein, *Geschichte der Waffen-SS*, Düsseldorf 1967, s. 43–45; B. Wegner, *Hitlers politische Soldaten: Die Waffen-SS 1933–1945. Studien zu Leitbild, Struktur und Funktion einer nationalsozialistischen Elite*, Paderborn 1983, s. 127–128). Z tego powodu autor nie wziął pod uwagę jednostek zbrojnych SS powstałych wcześniej w Gdańsku, tj. SS-Heimwehr Danzig oraz 9. SS-Totenkopf-Standarte.

⁶⁹ Przejściowo w okolicy Gdańska pojawiały się często oddziały Waffen-SS, które drogą morską lub kolejową były kierowane w głąb Rzeszy albo przerzucane na wybrane odcinki frontu wschodniego (np. z końcem maja 1943 r. część 6. Dywizji Górskiej SS „Nord”). Dopiero wraz z pogarszającą się sytuacją od jesieni 1944 r. i w pierwszych miesiącach 1945 r. w rejon Gdańska skierowano lub też tworzone do jego obrony jednostki policyjne SS i Waffen-SS (np. 11. Ochotniczą Dywizję Grenadierów Pancernych SS „Nordland” czy 33. Dywizję Grenadierów Pancernych SS „Charlemagne”) – zob. G. Williamson, *SS: Gwardia Adolfa Hitlera. Pełna historia Schutzstaffel od ulicznych bojówek do Waffen-SS*, Warszawa 1995, s. 119, 121, 136.

Głównego Urzędu Sądownictwa SS, SS-Gruppenführera Franza Breithaupta wraz z Wyższym Dowódcą SS i policji w Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie Fritzem Katzmannem. W zamierzeniach Himmlera obóz w Maćkowach miał pozostać przede wszystkim ośrodkiem resocjalizacji i szkolenia (*Erziehungsanstalt*)⁷⁰. Już w 1943 r. zwrócono uwagę, że ze względu na specyficzny rodzaj osadzonych w obozie więźniów, a także cel, w jakim ten ośrodek został stworzony (a więc wyszkolenie, wysłanie do jednostki specjalnej lub robotniczej, następnie rehabilitacja i powrót w szeregi SS), nie należy stosować w nim metod spotykanych w obozach koncentracyjnych⁷¹.

Doraźnym rozwiązaniem problemów związanych ze stale rosnącą liczbą skazanych miało być wydzielenie spośród osadzonych kontyngentów, z których miały powstać filie (*Zweiglager*) obozu w innych regionach. Planowano transporty skazanych przeznaczonych np. do budowy elektrowni w powiecie Steyr-Land nad rzeką Enns w północnej Austrii czy zwiększenie personelu robotniczego do pracy na poligonie w Dębicy i czeskim Beneszowie⁷². Ostatecznie do realizacji doszedł jedynie projekt utworzenia w lutym 1943 r. filii obozu w Berlinie-Ludwigsfelde, dokąd skierowano 1,2 tys. (wg innych danych 1,4 tys.) skazanych z Maćków. Personel wartowniczy został również przesłany spod Gdańska⁷³.

Na początku 1943 r. zwrócono uwagę, że obóz w Maćkowach ze względu na swoją wielkość i wyposażenie mógłby zostać lepiej wykorzystany jako koszary dla zmotoryzowanych jednostek SS, a w przyszłości – jako ośrodek szkoleniowy dla podoficerów SS. Pomysł ten, podobnie jak następne, nie został zrealizowany, jednakże był jedynym, który zakładał całkowitą rezygnację z dotychczasowej funkcji obozu karnego. Głównym argumentem za organizacją nowego obozu karnego SS i policji był brak możliwości rozbudowy ośrodków już istniejących wobec prognozowanego ciągłego wzrostu liczby skazanych⁷⁴.

Większy obóz planowano usytuować w bliżej nieokreślonym miejscu na terenach wschodnich zagarniętych po 21 czerwca 1941 r.⁷⁵ lub w dobrach zamku Homburg pod Mühlhausen w Alzacji. W obu przypadkach kluczowym kryterium lokalizacji nowego ośrodka karnego SS była możliwość jego rozbudowy

⁷⁰ F.W. Seidler, *Die Militärgerichtsbarkeit...*, s. 258. W podobnym duchu Himmler wypowiedział się o celowości *Bewährungseinheiten*, które oprócz kary miały oferować możliwość lepszego wyszkolenia – por. BArch, Vopersal, N 756/283a, Stravollstreckung gegen SS- und Polizeiangehörige, 12 XI 1941 r., b.p. (oryginał w berlińskim oddziale BArch NS 7/378, k. 1).

⁷¹ BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Bericht über das Strafvollzugslager der SS und Polizei Danzig-Matzkau, 1 II 1943 r., k. 47.

⁷² F.W. Seidler, *Die Militärgerichtsbarkeit...*, s. 256.

⁷³ Filia obozu w Maćkowach niekiedy była określana także jako Berlin-Teltow, Berlin-Marienefelde lub Berlin-Tegel (BArch, Vopersal, N 756/283b, Strafvollzugslager der Waffen-SS u. Polizei Ludwigsfelde b. Berlin, b.p.; H. Voigt, *Sondertruppen zur Frontbewährung im 2. Weltkrieg. Ein Beitrag zur ihrer Geschichte*, Teil VIII, „Deutsches Soldaten-Jahrbuch” 1987, t. 35, s. 450).

⁷⁴ BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Verlegung des Strafvollzugslagers des SS und Polizei Danzig-Matzkau und Errichtung eines anderen Stammlagers für den Strafvollzug der SS und Polizei, 25 II 1943 r., k. 65.

⁷⁵ BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, Bericht an den Reichsführer-SS über das Strafvollzugslager der SS und Polizei in Danzig-Matzkau, 26 VI 1942 r., k. 13.

oraz sąsiedztwo odpowiednio dużego arealu ziemi rolnej, którą mieli uprawiać więźniowie⁷⁶.

Najbliższy realizacji był projekt budowy zespołu więziennego (Arrest- und Haftanstalt der SS und Polizei) w Berlinie-Lankwitz, który planowano oddać do użytku na początku października 1943 r. (na rzecz Berlina zrezygnowano z projektu budowy analogicznego kompleksu w Paryżu). Kompleks więzienny, niemalże już wykończony, został jednak zniszczony podczas jednego z alianckich nalotów bombowych na stolicę III Rzeszy w nocy z 23 na 24 sierpnia 1943 r.⁷⁷ Ostatecznie obóz pod Gdańskiem do końca wojny pozostał największym ośrodkiem karnym SS i policji. Oprócz niego i filii w Berlinie-Ludwigsfelde oraz obozu w Dachau pod koniec 1944 r. funkcjonowały jeszcze przynajmniej trzy⁷⁸ podobne placówki: w łotewskim Salaspils⁷⁹ oraz badeńskim Mosbach i Allach pod Monachium⁸⁰. Esesmani i policjanci odbywali kary (poza wspomnianymi wcześniej placówkami w Pradze, Dębicy i Beneszowie, które nie były obozami karnymi *sensu stricto*) też m.in. w Förrenbach w środkowej Frankonii⁸¹ oraz w kompleksie KZ Dora-Mittelbau w Turyngii⁸².

Pod koniec września 1944 r. w obozie w Maćkowach przebywało 2,2 tys. skazanych, ale ponad połowę z nich planowano odesłać, by uzupełnić lub sformować kolejne jednostki na froncie⁸³. Rozległy kompleks koszarowy znalazł się wówczas w orbicie zainteresowania kilku komórek organizacyjnych SS i dowódców wojskowych. Wczesną jesienią 1944 r. wycofujące się zapasowe oddziały estońskie SS starały się uzyskać pozwolenie na tymczasowe zakwaterowanie

⁷⁶ BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/369, Errichtung eines Strafvollzugslagers der SS und Polizei im Gelände des Schloßgutes Homburg bei Mülhausen/Elsaß, b.d., k. 3.

⁷⁷ *Ibidem*, k. 2.

⁷⁸ Dyskusyjne jest istnienie tego typu ośrodka w Kołobrzegu. Pojedyncza informacja na ten temat znajduje się w odręcznych notatkach W. Vopersala – członka SS, który po wojnie do końca życia zajmował się dokumentacją dziejów Allgemeine-SS oraz Waffen-SS jako pracownik HIAG (*Hilfsgemeinschaft der Gegenseitigkeit der Angehörigen der ehemaligen Waffen-SS*) – zob. BArch, Vopersal, N 756/283a, Gliederung, b.d., b.p. Mimo jednostronności działań HIAG w kwestii np. prób rehabilitacji Waffen-SS w okresie powojennym, materiały zgromadzone przez Vopersala (m.in. kopie dokumentów czy korespondencja z byłymi esesmanami) mają stosunkowo dużą wartość historyczną. Niemniej jednak kwestia istnienia obozu karnego SS i policji w Kołobrzegu wydaje się wątpliwa, nie natrafiano bowiem na żaden inny ślad jego istnienia.

⁷⁹ Obóz był przeznaczony dla łotewskich, estońskich i litewskich esesmanów (F.W. Seidler, *Militärgerichtsbarkeit...*, s. 261).

⁸⁰ Obozy w Mosbach i Allach były podobozami (filiami) obozu karnego SS i policji w Dachau. W tym drugim obozie, podobnie jak w Berlinie-Ludwigsfelde, osadzeni pracowali w zakładach przemysłu motoryzacyjnego (w Berlinie w fabryce Daimler-Benz, w Allach – w zakładach BMW) – por. BArch, SS- u. Pol. Gericht., NS 7/369, Errichtung eines Strafvollzugslagers der SS und Polizei im Gelände des Schloßgutes Homburg bei Mülhausen/Elsaß, b.d., k. 2; BArch, Vopersal, N 756/283b, Strafvollzugslager der Waffen-SS u. Polizei Ludwigsfelde b. Berlin, b.d., b.p.; F.W. Seidler, *Die Militärgerichtsbarkeit...*, s. 257; C. Werner, *Kriegswirtschaft und Zwangsarbeit bei BMW*, München 2006, s. 222.

⁸¹ Informacja uzyskana od brytyjskiego badacza systemu karnego SS, Stuarda Emmeta (e-mail do autora z 19 X 2010 r.). Według niego znalazła się ona w publikacji J. Dimsdale, *Survivors, victims and perpetrators. Essays on the Nazi Holocaust*, New York 1980.

⁸² J.-C. Wagner, *Konzentrationslager Mittelbau-Dora 1943–1945: Begleitband zur ständigen Ausstellung in der KZ-Gedenkstätte Mittelbau-Dora*, Göttingen 2007, s. 68, 426.

⁸³ BArch, SS- u. Pol. Gericht., NS 7/365, Belegung des St. v. K. Danzig-Matzkau, 30 IX 1944 r., k. 85.

przynajmniej w części zabudowań obozu w Maćkowach⁸⁴. W schyłkowym okresie swej działalności obóz wykorzystany był również m.in. jako pośrednia stacja ewakuacji zwierząt hodowanych przez SS⁸⁵ na terenach wschodnich i jeden z etapów ewakuacji więźniów z KL Stutthof⁸⁶. W lutym 1945 r. obóz został już całkowicie ewakuowany, częściowo do obozu w Hersbruck koło Norymbergii, a częściowo do wspomnianego Mosbach⁸⁷. Tam też ostatnich skazanych zastał koniec II wojny światowej.

Jednym z końcowych akordów działalności obozu karnego SS i policji w Maćkowach było stworzenie na początku 1945 r. (najpóźniej 20 stycznia) jednostki karnej SS-Bewährungs-Regiment „Kaltofen” złożonej w przeważającej części z esesmanów⁸⁸. Oddział ten wziął udział w walkach obronnych na Żuławach, jego resztki walczyły także w rejonie Gdańska⁸⁹. 26 marca 1945 r. miejscowość Maćkowy wraz z obozem została zajęta przez nacierające oddziały radzieckie⁹⁰. Zachowaną infrastrukturę obozową niemal natychmiast wykorzystano

⁸⁴ Pierwotnie oddziały estońskie miały zostać ulokowane na poligonie Prusy Zachodnie (*SS-Truppenübungsplatz Westpreußen* – poligon i ośrodek wyszkolenia SS założony w 1943 r. koło Brus w dzisiejszym pow. chojnickim), ale miejsce to zostało wcześniej zajęte przez 15. Dywizję Grenadierów SS (1. Łotewską Dywizję SS) – zob. BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/365, [odpis pisma SS-Gruppenführera i generała porucznika policji Katzmanna do dowódcy Sztabu Reichsführera SS], 25 IX 1944 r., k. 82; BArch, SS- u. Pol.-Gericht., NS 7/36, [telegram SS-Standartenführera Bendera do Głównego Urzędu Sądowiczego SS], 28 IX 1944 r., k. 83; szerzej o Łotyszach w Waffen-SS na Pomorzu: J. Gdański, *Łotewska Dywizja Waffen SS na Pomorzu*, „Inne Oblicza Historii” 2005, nr 1(4), s. 60–69.

⁸⁵ Transport do Meklemburgii przynajmniej części zwierząt hodowlanych, przede wszystkim królików angorskich utrzymywanych ze względu na wełnę cenioną przez Luftwaffe, organizował zarząd jednej z gospodarczych komórek SS w Toruniu. Spośród 18 tys. zwierząt, które w połowie lutego 1945 r. znalazły się w 24 punktach przerzutowych, w obozie w Maćkowach znalazło się 587 sztuk (H. Kaienburg, *Die Wirtschaft der SS*, Berlin 2003, s. 838–839).

⁸⁶ M. Orski, *Filie obozu...*, s. 127.

⁸⁷ F.W. Seidler, *Die Militärgerichtsbarkeit...*, s. 261.

⁸⁸ Nazwa jednostki pochodziła od imienia jej dowódcy, SS-Sturmbannführera Hansa Heinricha Kaltofena. W jej skład weszli, oprócz osadzonych w Maćkowach, członkowie Waffen-SS i policji, którzy przebywali w chwili jej formowania na przepustce w Gdańsku, część personelu wartowniczego obozu, jak również bułgarscy esesmani, słuchacze szkoły grenadierów SS w Dziemianach (niem. *SS-Grenadierschule Sophienwalde*) – zob. *ibidem*, s. 261; H.J. Pantenius, *Letzte Schlacht an der Ostfront. Von Döberitz bis Danzig 1944/45*, Hamburg–Berlin–Bonn 2000, s. 169 i n.; BArch, Vopersal, N 756/283c, SS-Kampfgruppe „SS-Bewährungs-Rgt. »Kaltofen«”, b.d., b.p. Skazańcy z podberlińskiej filii obozu w Maćkowach również zostali włączeni w pośpiesznie tworzone jednostki (prawdopodobnie dwukrotnie – w lutym i kwietniu 1945 r.), a dokładnie do SS-Einsatzkompanie „Groß Koris” i SS-Bewährungs-Regiment „Ludwigsfelde” (też: „Marienfelde”) – por. BArch, Vopersal, N 756/283b, SS-Einsatzkompanie „Groß Koris”, b.d., b.p.; BArch, Vopersal, N 756/283b, SS-Bewährungs-Regiment „Marienfelde”, b.p.

⁸⁹ Jednostka pierwotnie została ulokowana na pozycji obronnej nad Nogatem, w rejonie Lasowic Wielkich. Walczyła także (ponosząc ciężkie straty) w okolicach Malborka, Wróblewa, miejscowości Grabiny-Zameczek, Leszkowy i Kiezmak (BArch, Vopersal, N 756/283c, SS-Kampfgruppe „SS-Bewährungs-Rgt. »Kaltofen«”, b.d., b.p.).

⁹⁰ B. Dolata, *Wyzwolenie Polski 1944–1945. Działania wyzwolenicze Armii Radzieckiej i Ludowego Wojska Polskiego*, Warszawa 1966, s. 478.

Armia Czerwona – z relacji wynika, że w Maćkowach już od pierwszych dni kwietnia 1945 r. osadzano pojmanych żołnierzy niemieckich⁹¹.

Jan Daniluk (ur. 1984) – historyk, doktorant na Uniwersytecie Gdańskim, pracownik Oddziałowego Biura Edukacji Publicznej IPN w Gdańsku, pełni także funkcję asystenta prasowego w gdańskim oddziale IPN; zajmuje się badaniem struktur i działalności Wehrmachtu, SS oraz policji w Gdańsku w latach 1926/1939–1945, a także historii niemieckich oraz polskich korporacji akademickich.

The SS and the police penal camp in Maćkowy near Gdańsk

The article presents the establishment and operations of the SS and police penal camp in the town of Maćkowy near Gdańsk in the years 1941-1945, as well as the role played by the camp in the years 1939-1941. In addition, the article outlines the special judiciary system of the SS and the police, and the system for establishing military and police units consisting of convicted SS and police officers.

The camp was set up in 1939 to serve as the barracks of a new SS unit established in Gdańsk, which played an active role in the battle of Westerplatte and the attack on the Polish Post Office. From October 1940 to July 1941, Maćkowy was the site of a Volksdeutsche Mittelstelle camp for Volksdeutsche (ethnic Germans) as well as German settlers from Lithuanian territories. When the camp was taken over by the Main Judiciary Office of the SS, the center was reconstructed and modernized (new guard towers, fencing, and barrack were added). In January 1942, the first convicts brought from KL Dachau were admitted to the camp. As of March 1942, the Maćkowy camp served as the Third Reich's central penal camp for the SS and the police.

The inmates—convicted soldiers of the SS, policemen, as well as members of security and guard forces subordinated to the special judiciary of the SS—were put to work both within the camp and outside it, mainly on farms and in municipal and SS-operated industries in Gdańsk and its vicinity. With increasing numbers of inmates and camp personnel shortages, there were proposals to send large groups of inmates to other centers, but only one branch of the camp was eventually established in Berlin-Ludwigfelde. Due to the growing need for new units on the eastern front, the camp also sent inmates to special Waffen-SS and police units (Bewährungseinheiten) in which convicts could get a reduction of part of their sentence. Numerous attempts to establish new SS and police penal camps failed and the Maćkowy camp remained the largest center of this kind until the end of the war. It was evacuated in February 1945.

⁹¹ BArch, Vopersal, N 756/283c, [list Friedricha Mohra do W. Vopersala pt. Betr. SS-Rgt. „Kaltofen“], 24 IX 1972 r., b.p.